

**TEKST KOMPONENTLERİN BAYLANISTIRIWDA BAYANLAWISH
FORMALARINIŇ QOLLANILIW ÓZGESHELIGI****G. Dosjanova**

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti docenti

Tólegenova Munira

Lingvistika «Qaraqalpaq tili» qánigeligi magistrantı.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20562097>

Annotaciya. *Bul maqalada til biliminde kórkem tekst quramın baylanıstırıwshı birlikler esaplanǵan bayanlawısh formalarınıń qollanıluwı sóz etiledi. Bayanlawısh formalarınıń qollanıluw ózgesheligi tekst quramında mısallar menen kórsetilgen. Olardıń mánisi, ózgeshelikleri ilimiy tiykarda ashıp berilgen.*

Tayanısh sózler: *Tekst, tekst komponentleri, tekst lingvistikası, bayanlawısh, bayanlawısh formaları.*

Tekst degenimizde eń aldǵı menen kóz aldımızǵa kórkem tekst yaǵnıy ádebiy shıǵarmalar keliwi sózsiz. Tekst keminde eki gápten ibarat bolǵan quramalı sintaksislik pútinlik esaplanadı.

Hárqanday sintaksislik pútinlik belgili bir birliklerden quraladı. Al bul birlikler tekst quramında kelip, onıń komponentlerin baylanıstırıw ushın xızmet etedi. Tekst komponentleri óz ara bir-biri menen forma hám mazmun jaǵınan birigedi. Usı birigiwde qatnasatuǵın zárúr birliker bar bolıp, olar tekst quramındaǵı komponentlerdi baylanıstıradı. Iлимпazlar tárepinen tekstti analizlegende, onı qospa sóz hám gápten parıqlanıw kerekligi, teksttiń da óz kategoriyaları hám nızamlıqları bar ekenligi aytıladı. Olar tekst komponentlerin bir-biri menen baylanıstırıwda xızmet etedi. Tekst birlikleri óz ara mazmun jaǵınan jaqınlıq, izshillik tiykarında birigedi.

Bayanlawısh formaları teksttiń pútinligin támiynleytuǵın leksika-grammatikalıq qurallardıń biri esaplanadı. Bayanlawısh formaları teksttiń quramında gáptiń aqırında kelip, ol feyil mánili sóz shaqabı retinde ónimli qollanıladı. Ol atawısh feyil formasında da keliwi múmkin. Mısalı:

1. Toy tarqawdan kóp uzamay-aq Begis penen Mırjıq Aydostan paylı malın bólip alıp, awıldan kóshti. Olarga qosıla biraz qatar-qurbıları da úy ılashıqların jıqtı, hátteki, toyda mal jetelegenlerdiń de birazı qozǵalań taptı. Jándulla gúrreniń toparı da toyda tiygen baspaqların jetelesip kóshtiń izine erdi (T. Qayıpbergenov).

2. Aydostıń biylik dáwirindegi tańqalarlıq bul waqıyanı minlewshiler de tabıldı. "Inilerininiń dańqı kóteriliwinen qorqıp, olarǵa shep is islewge ótipti" degen sıpsıń góne qıslawǵa tiygen ottay lawladı (T. Qayıpbergenov).

Joqarıda keltirilgen mısallarda, tiykarınan, abzaclarda teksttiń pútinligin támiynlep, bayanlawısh formaları, yaǵnıy, kóshti, taptı, erdi, tabıldı, lawladı degen ótken zaman feyilleri qollanılıp, tekstti grammatikalıq jaqtan baylanıstırıp kelgen.

Awıl ataqlı adamlardıń dıqqatınan da shette qalmadı. Girewgeler kele basladı. Qońırat sháháriniń hákimi bir ógizdi bas qılıp, hár maldıń túrinen bos qaldırmay jámi on-on bes qaranıń basın qosıp aydatıptı. Mırjıqtıń qaynatası, Esengeldi de jańa shańıraqqa qarasıq dep sol qurım mal jiberipti. Bazılardan soyıslıqqa bir qoy, ya bir tana, bolmasa, otawlarına jabatuǵın úzik, tósenetugin kiyiz keldi. Kim girewge berse, onıń bul ayrılıqqa quwanışlı, Aydosqa dushpan kózli ekenine eki tuwısqan da oy jiberместen, "eli-xalqımız miriwbetli" dep quwanıstı. Kóp ótpey-aq awıldıń ataqı "Begis awılı", "Mırjıq awılı" bolıp kóp jerge jayıldı. Álle qaydan toyǵa, ya sadaqaǵa aytıp xabarshı kelse, eki basshıǵa jolıqpay hesh tútinge at burmaydı.

Bul jagday ekewin de quwantıp, bir-birine ırzalıq mıyıp tartısların kóbeytti. Ekewi de tolısıp semirdi (T. Qayıpbergenov).

Bul jerdegi teksttiń quramında da bir abzactı bayanlawısh formaları baylanıstırıp, tekstti ele de rawajlandırǵan. Kórip turǵanımızday bayanlawısh formaları da tekst qurılısındaǵı gáplerdi bir-biri menen baylanıstırıwda ónimli qollanıladı. Bayanlawısh formaları gáptiń aqırında kelip hár túrli máhal formasında, hár qıylı meyil formasında da keledi. Joqarıda keltirilgen mısallarda yaǵnıy basladı, aydatıptı, jiberipti, keldi, quwanıstı, jayıldı, kóbeytti, semirdi degen ótken máhalde qollanılıp, tekst qurılısındaǵı gáplerdiń ótkende bolǵanlıǵınan derek beredi.

Biraqta, Atam hár saparı "Sen jańadan jay salmaqshı bolsań, jurttı maqtaǵan jaylardan eń keminde on ekisin kórip bolıp basla, bul olardıń birewin úlgi qıl degen gáp emes, sen ózińdikin sal, heshkimdi tákiraralama", dep aqıllandıratuǵın edi. Al biziń kósheniń biyi "Eger sen sázende bolıwdı qáleseń, qolındaǵı duwtardı biymánis dúńgırlatpay, eń jaqsı sázendeniń tarları saz, sestı bálent duwtarın alıp, on eki perdesin birim-birim basıp kórgennen keyin ózine kerekli seslerdi óz duwtarıńnan tabıwǵa tırıs", dep keńes beretuǵın edi. Meniń bir ret suwdan kózim qorqqanıń hesh qashan esinen shıǵarmaytuǵın anam " Eger sen jaqsı júziwdi úyrenbekshi bolsań, áwele sayız suwdan basla, biraq hár saparı deneńdi suwǵa úyretiw ushın on eki mártebe súngip almay júziwdi baslama" deytuǵın edi (T.Qayıpbergenov).

Bul mısalda kórip turǵanımızday, hár gáptiń aqırı edi bayanlawısh formaları arqalı tamamlanıp, tekst quramındaǵı gáplerdi bir-biri menen baylanıstırıwda ónimli xızmet etken.

Solay etip, tekst komponentlerin baylanıstırıwda bayanlawısh formaları da qatnasıp, tekstke ele de kórkemlik, kúsheytiwshilik máni júkley aladı.

Óriń Tórtkúl, ıǵıń Qońırat bolıp,
Sen suw bergen jerler shın abad bolıp,
Gúlábı, gúrbeǵı, tornabat bolıp,
Shireń til ayırıp torlap turarsań (I.Yusupov).

Bul qosıq qatarların baylanıstırıwda bayanlawısh formaları yaǵnıy bolıp kómekshi feyili xızmet etken.

Qashpaq bolıp qaymıqqanda qılt etip,
Taǵı bir gúl tústi suwǵa "shılıp" etip,
Qız jóneldi. Biraq, jigit bir ǵarǵıp-
Aq bilekten tuttı kelip "shılıp" etip (I. Yusupov).

Joqarıda keltirilgen mısalda, qosıq qatarların aqırında etip bayanlawısh formaları qatnasıp, óz ara bir-biri menen baylanıstırıwda xızmet etken.

Bayanlawısh formaları arqalı kórkem shıǵarmanıń kórkemligi ele de arqadı, tekstke emocional-ekspressivlik sezimlerde oyatıwda xızmet etedi.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Asadov T.H. Matn tilshunosligi. Buxoro, 2023.
2. Қайыпбергенов. Т. Бахытсызлар. Нөкис, «Қарақалпақстан», 2019.
3. Қайыпбергенов. Т. Қарақалпақнама. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1985
4. Юсупов И. Шығармаларының еки томлығы. I т. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1978.
5. Юсупов И. Шығармаларының еки томлығы. Нөкис, «Қарақалпақстан» 1978.
6. Yusupov I. Tańlamalı shıǵarmaların ń úsh tomlıǵı. Nókis, «Bilim», 2018